

Бухоро амирлигининг жанубий-шарқий ҳудудларидағи шаҳарларнинг манбаларда акс этиши

Гулчехра Ахмедова, ТерДУ, Жаҳон тарихи кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Мамлакатимиз ўтмиши тарихини ёритишда миллий тарихшунослик манбалари билан биргаликда жаҳон тарихшунослик фанининг алоҳида ўрни бор. Чунки чет эл тарихчи олимлари, сайдёхлари, турли соҳага оид касб эгалари, элчилар Марказий Осиё тарихини ўрганишга, ўзлари гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисаларни қўллэзма ёки асар ҳолда баён қилишига ҳаракат қилганлар.

Марказий Осиё халқлари босиб ўтган тарихий тараққиёти, бебаҳо маънавий меъроси, табиий бойликлари, маданият соҳасидаги тақрорланмас хазинаси бунга сабаб бўлган. Айниқса Англия ва АҚШ тарихшунослари ватанимиз тарихини ўрганишга алоҳида эътибор берганлар ҳамда қатор асарлар ёзганлар. Тарихчи олимлар ўз асарларида Марказий Осиё тарихини ўз нуқтаи назари ҳамда фикрлар билан асослаб берганлар. Айниқса Англия ҳукуматининг Осиёга нисбатан олиб борган сиёсати натижасида инглиз тарихчилари Бухоро амирлиги тарихига тааллуқли воқеа-ҳодисаларни мунтазам ўрганганлар. Инглиз тадқиқотчиси Мэри Холдеворт Марказий Осиё тарихини ўрганиш зарур» деб ёzáди. Биринчи сабаб XIX аср охирларида ёки ундан олдинроқ ғарбий империянинг бир қисмига айланган халқлар, ҳудудлар тарихини ўрганишдир, шаҳар тарихи билан биргаликда, ички урф-одатлар ҳамда Марказий Осиё хонликларининг Осиё ва Африка мамлакатлари билан таққослаб, ташқи алоқаларни ўрганиш. Иккинчи сабаб инглиз китобхонлари учун Марказий Осиё халқлари ҳақида. Унинг ўтмиш тарихи хусусида қизиқарли маълумотлар тақдим этиш. Мэри Холдвортнинг «Turkestan in the nineteenth century. A brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva Oxford, 1959-Introduction» асирида Бухоро амирлигининг ташқи иқтисодий аҳволи, Бухоро-Афғонистон, Бухоро-Эрон ўргасидаги элчилик алоқалари, ташқи савдо муносабатларига доир тарихий воқеалар акс этган.¹ АҚШ тарихшуносларидан Жошуа Харлан, Ульям Кэртис асарларида Бухоро амирликнинг сиёсий-маъмурий бошқариш борасидаги сиёсати, Россия ва Англияни Бухоро амирлиги билан олиб борган муносабатлари, ташқи алоқалардаги зиддиятлар кенг маънода таҳлил этилган. Бухоро амирлигига ташриф буюрган, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётни ўрганишга алоҳида эътибор берган инглиз тарихшунослари Александр Берснинг «Travels into Borhara being an account of a jourey from India to Cabool, Tartary and Persia in 1831-33. -London, 1834». Вольф Жозефнинг «Narrative of a Mission to Nokhara in the Vears 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly. 2 vols.- London, 1846, - Edinburgh, 1852» асарларида амирликнинг сиёсий хўжалик ҳаётдаги тарихини, Бухоронинг ташқи сиёсати, Марказий Осиё масаласида, Англия ва Россия ўргасидаги рақобатчилик, деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотиққа доир тарихий маълумотлар баён этилган². Инглиз тарихшунослигига муҳим тарихий асарлари билан катта салоҳиятга эга бўлган Ж.Ф.Райт, Г.Норман, С.Грэхэм, В.Жохелсон каби муаллифларнинг асарларида Бухоро амирлигига доир тарихий маълумотлар, этнографияси, антропологияси, археология, географиясига оид манбалар, бухоро амирлигидаги халқларнинг ҳаёти, турмуш тарзи, анъаналари, диний масалалари ҳақида маълумотлар тақдим этилган. Ўрта Осиё геологиясини ўрганишга ҳаракат қилган геолог Жорж Фредерик Райтнинг «Россия Осиёси» китобида Марказий

¹ Holdsworth. Turkestan in the nineteenth century. A. Brief history of the khanates of Bukhara. Kokand and Khiva. Oxford. 1959. Introduction.

² Масалиева О. XX аср инглиз-америка тарихшунослигига Бухоро, Хива ва Кўқон хонликлари тарихи диссертация. Т.ф.н. автореферати Т.1999 й. 15 бет.

Осиёнинг моддий маданиятига доир тарихий манбалар, Моварауннахринг табиати, миллий урф-одатлар, табиий бойликлари, маҳаллий туркий халқлар турмуши ва урф-одатлари, Бухоро-Россия, Бухоро-Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон муносабатлари ҳақида маълумотларни қайд этган. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Бухоро амирлиги билан иқтисодий-сиёсий ва маданий алоқаларни ўрнатишга ҳаракат қилган давлатлар ўзларининг манфаатларини кўзлаб, янги мустамлакаларни қўлга киритиш учун ҳарбий-жосуслик ишларини амалга ошириш мақсадида кўплаб ходимларни савдогор, дарвеш, элчи сифатида жўнатар эди. Бу сайёҳлар албатта ўқимишли, сиёсий жиҳатдан тайёрланган ҳариталар, расмлар чизишни пухта биладиган, тил ва таржимани мукаммал ўзлаштириб олган зиёли табақа вакиллари эди³. Шунингдек Совет Мустабид тузум сиёсатини мукаммал ўзлаштириб олган Ғарб тарихчилари ўз қарашларида Совет тарихшунослигини Бухоро амирлиги тарихига нисбатан бир ёклама қарашларини қаттиқ танқид остига олган эди. Европа тарихшунослига алоҳида мавқега эга бўлган Жошуа Кунитнинг «Самарқанд бўйлаб тонг, Ўрта Осиёнинг қайта туғилиши» номли асари 1935 йилда нашр этилиб, ушбу асарда XX аср бошларидаги Бухоро амирлигининг ички ва ташки аҳволи, Сайид Олим Баҳодирхоннинг давлатни идора қилишдаги сусткашлиги, Бухоро билан олиб борилган ҳалқаро муносабатлар, амирликнинг идора қилишдаги ўзаро зиддиятлари мухим тарихий воқеалар билан изоҳланган. Ички ва ташки таянчга эга бўлмаган Бухоро амирининг сиёсий инқизози, Ғарб мамлакатлар дипломатияси томонидан қилинган ҳарбий-сиёсий мададни олишда Амирнинг жиддий ва қатъиятлик билан тадбирлар қилмаганлиги алоҳида кўрсатиб ўтилган. Шунингдек муаллиф Бухоро амири Сайид Олим Баҳодирхоннинг давлат бошқарув, ҳарбий қўмондонлик соҳасидаги камчиликлари, уни Ватанни, ҳокимиятни ташлаб, Афғонистонга қочишига доир тафсилотлари чуқур тарихий таҳлил этилган. Муаллиф Бухоро амирлигига сиёсий-маъмурӣ бошқарувни қуидагича изоҳлаб берган эди. «Амирнинг ҳокимияти мутлоқ эди. Турли муассасалар бошликлари, ҳокимлар у томонидан тайинланар ва фақат унга маъсул эди. Мамлакат маъмурӣ бирлашмалар-вилоятлар, туманлар ва қишлоқларга бўлинарди. Маъмурӣ амалдорлар беклар, амлакдорлар, оқсоқоллар эди. Бухоро-Араб-Эрон маданиятининг шонли қалъаси Ўрта Осиёда юз йиллар даомидаги «Исломнинг юраги», буюк ортодоксал олимлар ва куръон шарҳловчилари ватани, 250 мачит ва мадрасаларнинг марказидир».⁴ Бухоро амирлиги ва унинг ташки сиёсати тарихини ўрганиш масаласида XX асрнинг 40-50 йилларида Ф.Райманд, Л.Корлис, В.Коатез, Ж.Грессий ва бошқаларнинг асарлари мухим манба бўлиб, Бухоро амирлигининг ташки сиёсатдаги нуфузи, товар алмашиниши, савдо-сотиқ ишларини ривожлантириш масласида элчилик қўлёзмалари, алоқа хатлари, Бухородаги хунармандчилик маҳсулотларини Англия, Франция, Италия, Германия бозорларида пайдо бўлиши каби тарихий воқеаларни топиши мумкин. Тарихчи В.Коатезнинг «Советлар Ўрта Осиёда» китобининг «Русларнинг Ўрта Осиё хонликларини забт этиши» деб номланган учинчи бобида қуидаги фикрларни келтириб ўтади. «XIX аср ўрталарида Ўрта Осиё билан Россия айниқса, рус шаҳарлари Оренбург, Нижний-Новгород, Ирбит билан Ўрта Осиё шаҳарлари Хива, Бухоро ва Тошкент ўртасида савдо ривожланди. Чор хукумати бу савдони руҳлантирди. Ўрта Осиё чегарасидан ўтаётгандаги товарлар божхонаси солиғи жуда паст эди ва баъзан муайян савдо вактларида солиқлардан воз кечиларди. Россиядан Ўрта Осиёга экспорт қилинадиган асосий моларни-темир, мис, пахта, жун маҳсулотлари, тери, тамаки, шакар, шунингдек Россиянинг умумий металл ва металл буюмларининг 3/2 қисми ташкил этарди. XIX асрнинг 60-йилларида машхур саёҳатчи Вамбери Бухоронинг бозорларида Ғарбий Европа товарларига нисбатан рус товарларининг турлари кўплигини қайд этди... Ўрта Осиёдан Россияга келтириладиган товарларни асосан қишлоқ ҳўжалиги товарлари, ишланмаган жун, пахта ва шу кабилар ташкил этарди».⁵

³ Wright George Frederick. Asiatic Russia-New York. 1903. 2 vols.

⁴ Kunits J. Dawn over Samskand The rehirth of Central Asia. New York. 1935. P-22, 23

⁵ Coatesw. Pandk. Zeida Soviets in central Asia. New York Greenwood press. 1951. P-5.

